

Andreas Tietze'nin Sözlüğü ve Burun Üzerine

Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN

Avusturyalı Türkolog Prof. Dr. Andreas Tietze (1914-2003), üzerinde uzun yıllar çalıştığı *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nin birinci cildini yayın dünyasına sunduktan sonra çok değişik yankılarla karşılaştı. Ankara'da 17.10.2002 tarihinde verdiği bu sözlükle ilgili konferansının sonunda dinleyicilerin sorularına cevap vermek istediğini söyleyince ben de uzunca bir soru sormuştum. Ancak ya yorgunluktan ve yaşlılıktan ya da başka bir sebepten soruma üstünkörü, pek de inandırıcı olmayan ve sorumlu ilgisi bulunmayan bir cevap vermişti.

Sorumu bir sorunun açıklanması dileğiyle şunları söyleyerek yaklaşık söyle dile getirmiştım:

"Siz ve Mainz'da o yıllarda yanında doktora derslerine devam ettiğim hocam Ord. Prof. Dr. Johannes Benzing, 1960'lı yılların sonundan itibaren ve özellikle 1970'li yıllarda birlikte Türkçenin etimolojik sözlüğünü hazırlamaya karar vermişsiniz. Hocamın bana verdiği bilgilere göre -ondan aynen duyduğum sözlerdir- hocam daktiloya çektiği maddeleri size gönderecek, siz de bu metni genişletip işleyecektiniz. Bazı örnek metinlerinin bir kopyasını da bana vermişti. Ancak sözlüğünüz çıkınca, hemen hocamın bana verdiği daktilo edilmiş ham malzemeyle karşılaştırdım. Çok büyük farklılık vardı. Acaba neden bu fark ortaya çıktı? Niçin o sayfaları sözlüğünüzde kullanmadınız? Söz gelimi, *burun* ve *dil* kelimeleri. *Burun* elimizdeki birinci ciltte yer alıyor ama hocamın daktilo edilmiş metnine göre bir hayli eksik! Bu konuda bilgi verir misiniz?"

Ne yazık ki bununla ilgili değildi, sayın Tietze'nin cevabı...

Geleyim sorumdaki sorunun açıklamasına ... 1974 yılının 8 Eylül günü Prof. Dr. Benzing daktiloda *Burun* kelimesiyle ilgili bilgi ve belge birikimini satırlara dökmeye başlar. Aşadan dile kolay bir otuz yıl geçti ve bu belgeyi yazılışının 30. yıl dönümünde yayınlamanın tam zamanı...

Bu arada Benzing'in derslerde işlediği konularla ilgili ve önemli gördüğü birtakım notlarını daktilosuyla yazıp hazırladığını, doktora derslerini izleyen

öğrenci sayısı kadar -ki bu benim okuduğum 1964-1970 ve 1973-1974 arasında üç-dörttür- fotokopi çıkarıp dağıttığımı da belirtmem gerek. Bende ki nüshalardan belki de diğer doktora öğrencilerinde de bulunacağını sanıyorum. Ancak bu değerli belgeler günümüze kadar hiçbir yerde Türkologların yararlanmasına sunulamadı. Ne hocamın sağlığında, ne de ölümünden sonra...

Prof. Dr. J. Benzing'in hangi metni daktilo ederse etsin, yazdığı sayfanın sol alt köşesine yine daktilo ile "J. Bg." kısaltmasını koyarak tarih attığını da biliyoruz. Bu *burun* ile ilgili belgelerde de aynen "J. Bg. 8/9.74 kısaltmasını ilk sayfada, "J. Bg. 11/9.74" kısaltmasını ikinci sayfada ve "J. Bg. 12/9.74" kısaltmasını da üçüncü sayfada görüyoruz. *Dil* ile ilgili sayfada ise "J. Bg. 26/2.75" ibaresinden bu sayfayı 26 Şubat 1975'te daktilo ettiğini anlıyoruz. Elimde bu tür ders malzemelerinden birçok sayfa var ve hocam büyük bir titizlikle hiç üşenmeden daktilo ile bunları çoğaltıp biz doktora öğrencilerine dağıtmıştı.

Hocamın daktilo ettiği sayfalarda birtakım özel kısaltmalar ve teknik referuat da bulunmaktadır. Ben burada asıl önemli olan açıklamaları çevirerek yazmayı daha uygun bulmaktayım:

Burun yönelme durumunda *buruna* olmakta, ancak şahıs eki aldığındaki *burun* biçimine girmektedir. Anlamı 1. (organ olarak) burun, 2. sivri ön taraf, 3. Bir dağın önündeki tepeler <*būran [<*bur kokmak (Doerfer, Halaç (1971), s. 295; krş. B. Munkácsy: Turkish *burun*, Keleti Szemle, c. 14 (1913/14). s. 352; *bur- bk. Osm. *Buğu*]: Uygur *burun*~*burūn* (1, hortum (filde), uzun boru biçiminde (böceklerde), Kaşgarlı'da (1. dağ burnu), *Kutadgu Bilig*'de *burun* (bk. Clauson (1972), s. 366-367] Güneybatıda Osmanlıca *burun* (bk. Yukarı), Gagauzca *burnu* (şahıslarda *burnusu*), Azerbaycan'da *burun* (yönelme durumunda *buruna*), Türkmencede *burun*, Kuzebatıda Kıpçakçada *burun*, Kırım'da *murun*, Karaçay-Balkarda *burun*, Kumukçada *burun* (köşe), Tatarcada *borın* > (şahıs ekiyle *borını* ~ *bornı*, Başkırtçada *moron* (şahıs ekiyle *morono*, Kazakçada *murın*, Nogoyca *burın*, Karakalpakça *murın*, Kırgızca *murun* (şahıs ekiyle *murdu*~*murunu*), Güneydoğuda Horasan Çağataycasında *burun*, Özbekçe *burūn*, Doğu Türkçesinde *burun*, Kuzeydoğuda Hakaşçada *purun*, Tuvaca *murun* (ön taraf), Yakutça *murun* > (şahıs ekiyle *munnu*);

biçiminde sıralamayı yaptıktan sonra, *burun* kelimesinin Rusçaya *burun* olarak geçtiği, çeşitli yayınlarda verilen anlamları, kaynak yazıları ve kitapları, başka dillere geçişi yazılmıştır.

Bir sonraki paragrafta ise coğrafi bölgelerde yer alan biçimleri, ekleri ve anlamları ayrı ayrı olarak lehçelerde gösterilmiştir. Ayrıca *burun*'dan değişik durum ve zaman ekleriyle yapılan biçimler sıralanmış olup, Almanca veya İngilizce anlamları da aktarılmıştır. Bu kelimeden oluşturulan fiiller de ayrı bir paragraf içinde verilmiştir.

Burun ile ilgili deyimlere ve özel kullanımlara veya anlamlara ise hiç dokunulmamıştır. Oysa Türkiye Türkçesinde bu kelimeyle başlayan deyimler veya bunların anlamlarıyla kullanım alanları bir hayli eskilere gitmektedir. Kültürlenme olaylarıyla bağlantısı çok güçlü olan deyimlerin çoğu yaşatılmaktadır. Aşağıda bunlardan bir bölümünü okuyucularımıza açıklamalarıyla birlikte sunuyorum.

Burun kelimesiyle ilgili olan kullanım alanlarından biri bir kültür olayıyla bağlantılıdır. Elektriğin olmadığı dönemlerde mumla aydınlanma ağırlıktaydı. İçine fitil yerleştirilmiş değişik boyutlardaki kalıplara dökülen mum donduktan sonra kalıptan çıkarılıp satışa sunulurdu. Fitilin ucu mumla örtülü olduğundan, uç kısmının küçük bir parçasının kesilmesi ve fitilin yakılacak duruma getirilmesi gerekirdi. Bu işleme *mumun burnunu kesmek* adı verilirdi. Elektriğin kullanılmasıyla birlikte bu kültüre ve işleme bağlı olan bir deyim de unutulmuş oldu.

Türkçe Sözlük (1998)'te *burun* maddesinde birçok deyim vardır. *Burun* ile başlayan söz grupları içinde şunları da ayrıca dile getirmemiz gerekiyor:

burun buruna: Baş başa, çok yakınında olarak, karşı karşıya;

burun şişirmek: Kibirleşmek, büyülenmek;

burnu kanamamak: Bir olay sonunda hiçbir zarara uğramamak, canı yanmamak;

burnu kabarmak: Kibirleşmek;

burun boku: Burun içinde kuruyan sümük parçası olup eskiden değer verilmeyen, aşağılanma durumuna düşürülen gençler veya önem verilmeyen adi çocuklar için kullanılırdı.

burnuna osurmak ise birine hakaret etme veya biriyle alay etme amacıyla küçültücü bir ifade taşıır.

Güzel çocuklara, hamilelere veya lohusalara kem gözlü olduğuna inanılan insanların nazarının değmemesi için yapılması gerektiğine inanılan bir eylem vardır. Böyle bir insanla karşılaşıldığında çocuğa, hamileye veya lohusaya ikaz edilecek biçimde hemen "burnunun ucuna bak!" denilir.

Andreas Tietze'nin Sözlüğü ve Burun Üzerine

burnu düşmek: İnsanı çok rahatsız eden kötü bir koku karşısında kalmak veya aşırı soğuktan burnu donup kopacak gibi olmak anlamına gelir.

koç burunlu diye tanımlanan burun, ortası hafifçe kalkık veya yüksek ama sivri ucu üst dudağa doğru eğilmiş bir burnu tanımlamak için kullanılır. Son yıllarda bu tür burunlara *kemerli burun*, *kanca burun* veya *kavisli burun* da denmektedir.

burnundan konuşmak: Kelimeleri açık seçik ve rahatça anlaşılır bir biçimde söylememek, genizden veya hımmum konuşmak.

burnuna balka (veya *zincir*) *takmak*: Bir kimseyi en zayıf yerinden yakalayıp onu kendi istek ve emirleri doğrultusunda yönetmek, istediği gibi çekip çevirmek. Burada ayı oynatmaya benzer bir durum söz konusudur. Yavru ayıların burnuna takıldıktan sonra ayı terbiyecisi ona emrettiği hareketleri yaptırabilmek için çeşitli işkenceler yapar. İşkenceden korkan ve canı yanınca hareketi başaran yavruya ise ödül olarak sevdiği yiyeceği verir. Böylece ayı yavrusu oyuna, yatıp kalkmağa alıştırılır ve ayı oynatanın her komutuyla neyi, nasıl yapması gerektiğine iyice alışır. Bu biçimde yönlendirilen insan için benzetme yoluyla bu deyim yaratılmış olsa gerektir.

Türkiye'de yıllardan beri Tarım Bakanlığı ile Türkiye Jokey Kulübünün çabalarıyla atçılığın gün geçtikçe gelişmesi sonunda haftanın hemen her günü büyük şehirlerimizde at yarışları düzenlenmekte ve bahis oynayanlar trilyonlarca lirayı yatırıp atlar üzerinde iddiaya girmektedirler. Atların koşulan yarışın bitiş çizgisine başa baş girmesi durumunda foto finish aracılığıyla birinci gelen at belirlenmekte ve kazananla yitirenler açıklanmaktadır. Bu belirleniş sırasında ortaya çıkan görüntüdeki durum "*burnun farkı*" olarak nitelendirilmektedir. Birinci gelen atın burnunun bitiş çizgisine, ikinci attan daha önce geçtiği anlamında kullanılmaktadır.

burnundan cevap vermek: Üstünkörü, yalan yanlış, baştan savma bir bahane bulmak, pek inanılmayacak bir yalan kıvırmak.

burnunsuz: Daha çok 1940'lı, 1950'li yıllarda moda olan, günümüzde de üretimi sürdürülen otobüs ve kamyonlar için kullanılan bir kelimedir. Motorunun ön taraftaki özel ve uzun kapaklı bölmede bulunmaması dolayısıyla o türden araçlara bu sıfat yakıştırılmıştır.

burnu b.ktan çıkmamak (veya *kurtulmamak*): Her yerde ve her zaman tehlikeli, kötü, berbat veya olumsuz, yararsız bir iş içinde kalmak veya bulunmak.

burnuyla içmek: (*argo*) İçkiyi ölçsüz olarak içip, kadehleri birbirine ardına parlattıktan sonra çevresindekilere rahatsızlık vermek ve kendini rezil etmek.

burnuna kadar (*dolu olmak*): Yiyeceğini-içeceğini en son haddine kadar yiyip içmek.

burun çevirmek (veya *döndürmek*): Reddetmek, beğenmemek, değer vermemek. *Türkçe Sözlük* (1998)'te *burun kıvrırmak* maddesiyle gösterilmiştir.

burun yapmak: Birine karşı soğuk davranmak, ona önem vermemek;

burunu hassas olmak: En ufak bir kokuyu çabucak almak veya şarabın ne kadar iyi olduğuna koklayarak karar vermek;

burunu kırık (olmak): Gençliğinde çok kavgacı veya yaptığı boks maçları dolayısıyla burun kemiği kırılmış yahut ameliyatla burun direği çıkarılmış olmak;

bokka burun: Yuvarlak ve düzgün biçimli burun;

nokta burun: Göze çarpmayan, oylumu küçük burun;

sivri burun: Uzunca ve ucuna doğru giderek sivrileşen burun;

çekme burun: Biçimli ve düzgün burun.

Türkçe Sözlük (1998)'teki bazı kavramlar da eski sözlüklerimizde yer almıştı. Söz gelimi; huysuz, yerinde duramayan atların tımar edilmesi sırasında usluca durmalarını sağlayabilmek için nalbantların kullandığı, atın burnunu (veya dudaklarını) sıkmaya yarayan tahta, enli bir kısılcacın adı *burunduk* veya *burunduruk* idi. Aynı araca bazen *burunsal* veya *burunsallık* da denmekteydi ve son biçimiyle sadece atlar için değil develer için de kullanıldığı belirtilmişti. *Burunsuk* ise beğenmemek, burun bükmek, burun kıvrırmak anlamlarında kullanılmıştı. *Türkçe Sözlük* (1998)'te bu kelime biraz daha değişik biçimde anlamlandırılmıştır.

Burun kelimesinin bazı kullanım alanlarında ikinci kelime olarak yer aldığını da biliyoruz. Ancak bunları başka bir çalışmaya bırakmak daha doğru olacaktır.¹

Böylece Prof. Dr. Johannes Benzing'in yazdığı ve kendisine gönderdiği *burun* kelimesiyle ilgili birçok belgeyi ve bilgiyi metin sayfalarında Prof. Dr. Andreas Tietze'nin *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'na almadığı da kolaylıkla görülmüş olacaktır.

¹ *Burun* hakkında bk. Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, 2. baskı, s. 64.